

Convergențe transilvane

Ecclesia Theutonicorum Ultrasilvanorum

PAUL PHILIPPI

Istoria sașilor transilvăneni s-a confundat încă de la începuturile sale cu *istoria bisericii* acestora. De aceea nu este deloc întâmplător că primul document din colecția de „Izvoare privind istoria germanilor din Transilvania” („Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen Siebenbürgen”) se referă la *Ecclesia Theutonicorum Ultrasilvanorum*. Acest act a fost emis la 20 decembrie 1191 la Roma, deci în urmă cu mai bine de 800 de ani. El însă nu marchează nici începutul istoriei bisericești a sașilor sau germanilor din țara Transilvaniei și nici măcar întemeierea „prepoziturii” (praepositura), la care se referă mai îndeaproape. Mai curînd se poate conchide din alte documente mai tîrzii asupra începuturilor istoriei așezării și a bisericii „teutonilor” transilvăneni. De altfel, aceștia sînt tocmai în documentele prepoziturii emise în următorii ani (1192-1196) pomeniți ca „flandri”, intrînd în cele din urmă în istorie – împreună cu coloniștii occidentali ai altor regiuni transilvănene, desemnați sub numele colectiv de „saxones” – ca sași transilvăneni. În documentul din 1191, papa întărește doar înscrierea prepoziturii, spre „veșnică pomenire”, în registrul papal, ca așezămînt pus în drepturile sale; prepozitura fusese deja în anii anteriori confirmată de regele Béla și adeverită la timpul său de legatul apostolic Grigore, devenit între timp cardinal la Roma. Deoarece regele Béla al III-lea a domnit din anul 1173, întemeierea prepoziturii trebuie situată între 1173 și 1190.

Dar actul relativ la prepozitura ne îndreaptă privirea nu numai asupra extensiunii temporale a mai bine de opt veacuri de istoric bisericească a sașilor, ci el indică și unele trăsături esențiale ale acestei istorii bisericești. Ca o primă trăsătură putem evidenția cu toată precauția faptul că biserica săsească a avut dintru început o istorie specifică în cadrul bisericii universale catolice, una și aceeași. Desigur, ea a pus de la început preț pe configurarea unei căi proprii,

rămânând totuși în armonie cu întreaga creștinătate. Despre ce anume era vorba la întemeierea prepoziturii? Ținutul prepoziturii cuprindea așezările viitoarelor capitluri Sibiu, Nocrich și Cincu. Teritoriul acestor capitluri este situat la nord de Olt și ar fi trebuit să aparțină recent înființatei episcopii transilvănene de la Alba Iulia. Dar în interesul coloniștilor au acționat în mod evident forțe influente, care au insistat cu succes în vederea desprinderii (exceptării) ținuturilor acordate acestei episcopii. Aceste forțe au obținut ca pentru flandri chemați în țară de Géza al II-lea să se constituie o instituție bisericească proprie: *prepozitura liberă regească a Sf. Ladislau*. „Liberă” trebuia să fie prepozitura. Desigur, prin aceasta nu se înțelegea independența bisericească, ci doar o desprindere din cadrul administrativ firesc al episcopatului, în a cărui jurisdicție cădea de fapt din punct de vedere geografic. Legarea bisericească a așezărilor prepoziturii se realiza prin arhiepiscopul ce rezida la câteva zile de călătorie, la Strigoniu. Într-adevăr, documentele permit presupunerea intenției de subordonare nemijlocită a prepoziturii față de papă, care își rezerva dreptul de a confirma prepoziții numiți de către rege.

Această poziție distinctă a noilor locuitori și credincioși ai bisericii Transilvaniei era în strânsă legătură cu statutul acestora de *hospites*. Într-un text de literatură clasică acest cuvânt latin ar putea fi tradus pur și simplu prin cuvântul „oaspeți”. Dar această traducere conduce la o înțelegere eronată, devreme ce termenul de „oaspete” pare să desemneze totuși un om care locuiește doar temporar la domiciliul său, iar acesta de fapt nu contează ca al său propriu. Aici însă nu acesta este sensul termenului „hospes”. „Hospites” sînt numite grupurile coloniștilor, pentru că au fost *invitați, chemați* să se stabilească într-un ținut ce le-a fost oferit și să trăiască în temeiul „dreptului oaspetelui” doar în măsura în care regele care le-a acordat ospitalitatea le-a oferit și privilegiul de a-și aduce propriul drept și propria ordine socială și de a le menține pe viitor ca noi locuitori ai țării. Invitația expresa deci și acceptarea liber consimțită, întemeiată pe promisiunea certă, îi face pe „hospites” comparabili cu „oaspeți”. Ținutul pentru care aceasta este valabil în cadrul teritoriului prepoziturii (și mai tîrziu în Țara Bîrsei), este desemnat ca *desertum* – termen care de asemenea nu poate fi tradus *ad litteram* – ca și cum *țara* în care au venit ar fi fost un deșert demografic. Cei invitați să se așeze aici, au venit mai curînd în ținuturi care fie că nu au fost încă integrate în infrastructura administrației regale sau, ceea ce este și mai probabil, care deocamdată erau doar în mod provizoriu ocupate de paznici ai hotarelor. Aceste neamuri de străjeri au fost înainte de 1150 transferate mai departe înspre marginile regatului, trebuind să părăsească ținutul atribuit coloniștilor. Deci, într-o astfel de măsură noul ținut dăruit „oaspeților” a fost înainte un „desertum” deschis pentru aceștia în vederea unei noi configurări, potrivit propriilor cutume.

Dacă grupuri întregi de occidentali au fost invitați și îndemnați să se așeze de bunăvoie în ținutul carpatin, trebuia să le fi fost oferite stimulente spre a îndrăzni pasul cel mare. Trebuie să admitem ipoteza potrivit căreia condițiile pentru acceptarea invitației au fost negociate în termeni preciși. Parteneri contractuali au fost, pe de o parte, regele ungar, pe de altă parte, așa-numiții *locatori*, care s-ar putea ca ei înșiși să fi descins în Transilvania ca agenți recrutori. Poate că ni s-a păstrat numele lor din unele toponime săsești sau românești: Eppo (villa Epponis = Neppendor/Turnișor); Hermann (villa Hermanni = Hermannstadt/Sibiu); Humbert (villa Humberti = Humbertsdorf/Hammersdorf/Gușterița); Christian (insula Christiani = Großau [au=insula] = Cristian); ș.a.

Printre aceia care au condus colonizarea sau cel puțin au însoțit-o documentele atestă și pe preoții din Flandra (*presbyteri Flandrenses*). În acceptarea invitației de a se strămuta în Transilvania par să fi jucat dintru început un rol și motive religioase. Cunoaștem conținutul acestor motive destul de exact din scrisoarea privilegială acordată în 1224. Pentru moment reținem doar că colonizarea sașilor în Transilvania este sincronă cu cruciadele. Într-adevăr, în ținuturile de baștină ale „flandrilor”, marele predicator Bernhard de Clairvaux a alimentat o conștiință religioasă tensională, care îmbina dispoziția plecării în cruciadă cu voința de reînnoire a bisericii.

Astfel, devine de înțeles faptul că grupurile de coloniști legau dorința lor de a pleca în Răsărit de reprezentările unei noi comunități, care și sub aspect bisericesc se apropiau de revendicările pe care în zadar le-au formulat față de instituția bisericii în ținuturile lor de proveniență. În Occident începuse pe la 1150 consolidarea acelei evoluții în domeniul dreptului bisericesc, care făcuse din biserica catolică un sistem ierarhic unitar. În acest sistem, întreaga putere acționa de sus în jos, astfel încât laicii și comunele – prin urmare baza – au păstrat puține competențe sau chiar deloc. Vom vedea însă că coloniștii au pus preț tocmai pe aceste competențe. De constituirea prepoziturii sibiene se va fi legat speranța coloniștilor și a conducătorilor lor de a întemeia sub protecția regelui ungar – care își adjudeca ca rege apostolic o poziție distinctă și sub aspect bisericesc – o enclavă în care să-și poată organiza o biserică proprie, desigur în cadrul unei biserici universale conduse de papă.

Speranța de a impune astfel de reprezentări a avut efecte pînă tîrziu în veacul Reformei, cu atît mai mult cu cît ea a fost de timpuriu atenuată în cadrul prepoziturii. Episcopul transilvănean, a cărui reședință era la Alba Iulia, nu putea consimți la o evoluție particulară pe teritoriul diocezei sale. Astfel, el a impus în ultimul deceniu al veacului al XII-lea ca teritoriul prepoziturii să fie limitat la așezările acelor „flandri” (*priores flandrenses*), care au fost colonizați sub regele Géza al II-lea (1141-1162), pe cînd acei *alii flandrenses* („alii flandri”), sosiți după 1162, să aparțină episcopatului atotcuprinzător al Transilvaniei. O decizie

firească, care însă, după cum vom vedea, conținea un potențial conflictual. Lovite au fost în primul rând comunele viitorului capitlu Rupea, care vor fi sperat să fie și ele înzestrate cu avantajele bisericești specifice ce decurgeau din drepturile „oaspeților”, dar care acum au trebuit să constate modul în care aceste reprezentări ale unei vieți bisericești proprii se puteau realiza în cadrul jurisdicției episcopului de Alba Iulia. Aceasta este desigur o problemă care era comună tuturor comunităților de „hospites”, care s-au constituit și s-au consolidat după 1200 în ținuturile Sighișoarei, Mediașului și Șeicăi, pe Pământul Regesc, dar și în părțile Bistriței. Comunitățile colonizate mai timpuriu sau mai târziu ale capitlurilor de la Orăștie și Sebeș, erau și ele subordonate episcopului de Alba Iulia, ca și capitlurile constituite în veacul al XIII-lea pe teritoriul *comitatens*: între Tîrnave capitlurile de la Bălcaciu și Băgaciu, între Valea Secașelor capitlul din Șpring și în împrejurimile Bistriței capitlurile de la Teaca, Șieu și Reghinul Săsesc. În așezările care din punct de vedere politic aparțineau teritoriului nobiliar (maghiar) impunerea de forme de viață bisericească de sine stătătoare a fost desigur îngreunată de condițiile sociale ale iobăgiei. Pe de altă parte, tocmai străduința tuturor comunităților de coloniști de a trăi „potrivit libertăților”, astfel cum acestea au fost asigurate în teritoriul prepoziturii, a condus la crearea unui sentiment de solidaritate printre aceia care mai târziu au fost desemnați în totalitatea lor drept „sași transilvăneni”. Pentru începuturile acestei evoluții să reținem că această comunitate a tuturor coloniștilor din Apus nu era nicidecum constituită, deși cei mai mulți dintre ei proveneau din teritorii de limbă germană.

Următoarea asociație de drept, comparabilă sub aspect bisericesc cu prepozitura sibiană și contemporană cu aceasta este Țara Bîrsei, donată în anul 1211 Ordinului Cavalerilor Teutoni. Acest „Ordin al cavalerilor cruciați de la Spitalul Sf. Maria” a fost nevoit să renunțe la activitatea sa în Țara Sfîntă, fiind în căutarea unor noi sarcini misionare. O astfel de misiune de convertire a fost mai târziu pusă în aplicare cu sabia printre prusaci, deci în Prusia. Înainte de aceasta însă, ordinul a urmat chemarea regelui ungar Andrei de a se așeza în colțul sud-estic al Transilvaniei. În primii ani ai veacului al XII-lea regatul arpadian se pregătea să-și extindă granițele transilvănene pînă pe crestele Carpaților, ba chiar să-și ațintească privirea peste munți, pînă la Dunăre, ordinului încredințîndu-i-se misionarea cumanilor. În nord-vestul Țării Bîrsei au fost așezați aproape concomitent, în cele „Trei Scaune”, secui, stabiliți pînă atunci în părțile Sebeșului, Gîrbovei și ale Saschizului, și înlocuiți acum prin *hospites*.

Ordinul teuton a încercat în scurt timp să-și extindă prerogativele de putere. Reședința sa de bază, Marienburg/Feldioara, de la cotul Oltului, și alte patru cetăți erau construite din piatră (Heldenburg, Schwarzburg, Kreuzburg – pentru toate cele trei localizările sînt controversate – și Rucăr), iar undeva dincolo de Carpați, în direcția ofensivei sale misionare – a ridicat o cetate cu întărituri

deosebite. Această cetate a fost frecvent invocată, fără ca vreuna din localizările propuse (eventual Piatra Neamț) să se poată impune în mod convingător. Probabil că această fortificație cu scopuri ofensive, încă neidentificată, se situează în vreo relație cu locul și râul Milcov. Căci foarte curînd după retragerea Ordinului teuton din Transilvania – ordinul a fost deja în 1225 expulzat definitiv, avînd prin urmare doar 14 ani la dispoziție spre a activa în Țara Bîrsei – apare în documente o enigmatică episcopie catolică a „cumanilor” la Milcov, însoțind istoria bisericească a sașilor transilvăneni pînă în veacul al XVI-lea.

Precum prepozitura sibiană a fost o tentativă a coloniștilor de a-și asigura o ordine și o administrație autonomă în cadrul bisericii catolice, tot astfel și încercările tinerei colonii din Țara Bîrsei vizează dobîndirea unui statut bisericesc distinct. Că acest efort bisericesc se desfășoară concomitent și în strînsă legătură cu efortul politic, este pentru evul mediu de la sine înțeles. În primul rînd, Ordinul Teuton este acela care se străduiește intens pentru ca teritoriul ce i s-a acordat de către rege să fie direct subordonat papalității. Din Țara Bîrsei (și din ținuturile misionare ale „cumanilor” de dincolo de Pasul Buzău) urma deci să se constituie un fel de stat ecleziastic sau al ordinului cruciat, ce se sustrăgea suzeranității regale ungare. Papa a venit în mod evident în întîmpinarea acestor intenții ale ordinului. El l-a liniștit pe mereu neîncrezătorul rege Andrei, convingîndu-l în 1222 să extindă privilegiile ordinului, subordonarea directă a țării față de curie fiind de asemenea confirmată de către papă. Acest joc a condus la alungarea rapidă a cavalerilor în primăvara anului 1225, act asupra căruia regele Andrei al II-lea nu a mai revenit, în pofida intervențiilor repetate ale papei.

Moștenirea cavalerilor a acționat în multiple privințe. În primul rînd drepturile inițial necontestate ale episcopului transilvănean au fost oarecum moderate, adică limitate asupra unguirilor și secuilor ce se așezau în acele ținuturi. Mai apoi, episcopul de Agria este însărcinat cu instalarea în funcție a unui decan numit de ordin (1223), funcție ce urma să se transforme, odată cu creșterea numărului de credincioși, în demnitate episcopală. Episcopului de Alba Iulia i s-au amputat prerogativele de conducere iar episcopului de Strigoniu i s-a conferit dreptul intervenției directe. Decanului, în schimb, i s-a acordat dreptul jurisdicției spirituale. După alungarea cavalerilor, prerogativele bisericești în Țara Bîrsei sînt exercitate de rege și Ordinul cistercian (așezat în 1179 la Igrîș și în 1200 la Cîrța), pînă cînd, după Marea Invazie Tătară din 1241, se instituie și aici o ordine, așa cum a început să se cristalizeze aceasta la Sibiu: decanii ambelor ținuturi „sînt prelați *nullius dioceseos* cu drepturile ce revin unor astfel de demnitari”. În următoarele decenii ei își adjucează de altfel numeroase drepturi „cvasiepiscopale” pe care le exercită sub jurisdicția Strigonului și cu care ocazional încearcă să se sustragă și arhiepiscopului primat, invocînd apartenența lor la dioceza Milcoviei. Aceasta înseamnă în mod practic că ținutul Sibiului (cu Nocrich

și Cincu) și Țara Bîrsei sînt sustrate definitiv jurisdicției episcopului de Alba Iulia. Pentru evoluția ulterioară, cele două ținuturi constituie puncte de orientare stabile și pentru celelalte ținuturi ale teritoriului de colonizare săsească.

Desigur, prin aceasta a fost inițiată o evoluție, care nu a fost întrevăzută nici la crearea prepoziturii și nici în conceptul statului Ordinului Teuton; prepozitul sibian și prepozitura ce-i era subordonată reprezintă în întregime structuri feudale. Prepoziții îndeplineau funcții auxiliare sau își exercitau chiar funcția principală la curte, de exemplu, de cancelari ai regelui. Cavalerii din Țara Bîrsei aparțineau de asemenea societății nobiliare. Dar în evoluția demnității de decan, care din 1223 în Țara Bîrsei, din 1264 la Sibiu și mai apoi în toate ținuturile săsești devine forma firească a organizării autonome a bisericii, se impune un proces decizional ce pornește de la bază. Este întrutotul posibil ca instituirea acestei asocieri a preoților în „capitluri” și conducerea capitlurilor de către decani să se întemeieze pe o tradiție renană, adică pretransilvană, a coloniștilor sași, cum a stabilit-o istoriografia ecleziastică săsească. Potrivit unor cercetări recente, instituția decanatelor pare să fie timpurie, astfel încît ea să se fi dezvoltat paralel în Transilvania și în Apus iar evoluției acestei forme de organizare autonome în Transilvania i-ar reveni o anumită specificitate. Pentru a înțelege această autonomie, recurgem la cel mai însemnat document al istoriei timpurii a „teutonilor noștri ultrasilvani”.

În 1224 regele Andrei al II-lea a emis pentru oaspeți o scrisoare privilegială, căreia ei i-au acordat cu satisfacție calificativul „de aur”, deoarece reprezenta o cuprinzătoare asigurare de drept, la care au apelat continuu timp de secole. „Andreanum” a fost emis – astfel reiese din document – la cererea insistentă a „oaspeților”, care se plîng că „libertatea”, ce le-a fost asigurată ar fi, fără intervenția regelui, amenințată cu pieirea. Astfel Andreanum nu se arată a fi decît o simplă reînnoire a drepturilor conferite de regele Géza al II-lea. Această pretenție nu corespunde tocmai exact atunci cînd sînt menționate date complexe (cum ar fi cota-parte la impozite și contingentele militare); la acestea contractul juridic va fi fost adoptat noilor stări existente. Dar tocmai prevederile ecleziastice par să fi fost afectate de schimbările intervenite în cei 800 de ani. Ele vor fi fixat în scris ceea ce a fost convenit contractual într-un prezumtiv „Geysanum” (pe, care noi nu-l cunoaștem, dar care va fi fost cunoscut, după cum s-a presupus, de către regele Andrei).

Drept cadru pentru revendicările bisericesti ale Andreanum-ului este important de știut că „juzii” satelor și ai entităților teritoriale, deci cei ce conduceau administrația politică, erau aleși numai dintre aceia care locuiau permanent împreună cu ei. Aici se pune temelia pentru ceea ce un călător englez (Charles Boner) evidențiază în urmă cu 130 de ani drept trăsătura esențială a sașilor: capacitatea și aspirația lor pentru „selfgovernment”. Pe acest fundal prevederea

ecleziastică potrivit căreia „preoții lor să fie aleși în mod liber și aleșii să fie prezentați”, câștigă în profil. Acest drept al comunelor de liberă alegere este de-a dreptul contrar evoluției bisericești generale. El a fost însă întotdeauna păstrat și apărat cu toate puterile de către comune; mai mult, revendicarea a avut efecte dincolo de spațiul de acțiune juridică (așa-numitul Pământ Regesc) a privilegiului andrean, asupra comunelor săsești iobage de pe teritoriul *comitatens*. Și în această privință privilegiul andrean a constituit o pîrghie care a favorizat constituirea în veacul al XVI-lea a unei biserici „naționale” săsești, situate sub semnul Reformei. (În acest context remarcăm doar că „Istoria bisericii evanghelice din Transilvania” a episcopului Friedrich Teutsch, apărută în două volume în anii 1921-1922, apelează fără ezitare la următorul subtitlu: „Volumul I. 1150-1599”). Identitatea bisericii nu s-a înfăptuit prin Reformă, după cum autorul nu considera că Reforma ar fi dus la transformarea acestei identități. A rămas aceeași biserică – sau biserica acelorași –, edificată de la „1150” încoace, adică de la așezarea sub Géza și care s-a îndreptat spre Reformă menținându-și identitatea. Această tranziție fără discontinuități a marcat pînă în timpurile noastre biserica evanghelică a Transilvaniei în multe caracteristici ale tradiției sale paraliturgice, ceea ce poate fi exemplificat prin titlul unei alte cărți, dat de viitorul istoric al bisericii de la Universitatea din Göttingen, Erich Roth, tezei sale de doctorat cu privire la istoria liturghiei în biserica săsească din secolul al XII-lea și pînă în secolul la XX-lea: „Istoria serviciului divin la sașii transilvăneni” (1954). Pentru Roth – la fel ca pentru Teutsch – era de la sine înțeles și deasupra oricăror considerații reflexive că biserica comunității de coloniști, constituită atît înainte cît și după Reformă, în cadrul serviciului divin, a fost una și aceeași. În afara dreptului atît de însemnat al comunelor de a alege, trebuie desigur luată în considerație și partea a doua a enunțului, care prevede, tot atît de firesc, integrarea în biserica universală: clericii aleși de comunitate trebuiau prezentați episcopului în vederea ordinării (sfințirii). Abia după aceea puteau să-și ocupe funcția. Sfințirea era efectuată în cazul capitlurilor „transilvănene” din Orăștie, Sebeș, Kosd (Rupea), Kisd (Sighișoara), Mediaș, Șeica, Bistrița (cu Chirileu) și subdiviziunile („surogațiile”) lor. Aceasta era desigur valabil și pentru capitlurile precumpănitor „subordonate” de la Șpring, Bălcaciu, Reghin, Laslea, Teaca și Șieu. Mai dificilă a fost problema „prezentațiunii” la capitlurile „strigoniene” Sibiu, împreună cu Nocrich și Cincu, și Țara Bîrsei. Deoarece arhiepiscopul rezida la o distanță de 10-12 zile de drum, ambii decani au obținut, printre multe alte drepturi cvasiepiscopiale, și pe acela de a introduce pe preoți în funcție. În pofida similitudinilor existente printre sași – în veacurile al XIV-lea și al XV-lea acest etnonim se impune definitiv pentru diversele grupuri de coloniști – exista totuși o distribuție gradată a drepturilor bisericești: cel mai avantajos statut de drept îl aveau locuitorii de pe teritoriul prepoziturii, care în mare se suprapuneau, din punct de vedere geografic, cu

teritoriul capitlului de la Sibiu, și cel al surogațiilor sale Nocrich și Cincu, cât și locuitorii Țării Bîrsei, corespunzătoare districtului Brașov. Pentru aceștia erau valabile prevederile din Andreanum și dispozițiile jurisdicționale ale arhiepiscopiei de Strigoniu. (Ce-i drept, prevederile din Andreanum au fost extinse asupra districtului Brașov abia în 1413, dar Țara Bîrsei obținuse deja înainte drepturi comparabile). Un statut apropiat îl aveau locuitorii scaunelor de drept ale provinciei sibiene vizate în Andreanum, acestea se desăvîrșesc ca entități teritoriale abia atunci, fiind cunoscute mai târziu sub numele de „Șapte Scaune”. Aici erau valabile prevederile din Andreanum și jurisdicția episcopului de Alba Iulia. Cele mai defavorizate sub aspect jurisdicțional erau comunele iobage. Pentru acestea Andreanum nu era valabil. Sub raport bisericesc, ele se aflau într-o situație de dublă subordonare: pe de o parte se manifesta tendința stăpînitorilor de pămînt nobili de a trata aceste comune – uzanțele s-au impus în timp drept regulă firească – și sub raport bisericesc potrivit dreptului iobăgesc general valabil; pe de altă parte, dreptul mai avantajos al comunelor libere de pe Pămîntul Regesc marca conștiința, pretențiile și multe forme de viață ale sașilor iobagi.

Astfel de împrejurări diametral opuse au condus, îndeosebi în veacurile mai târzii, cînd evoluția economică a scos din ce în ce mai mult la iveală aspectele sociale împovărătoare ale sistemului feudal, la tensiuni considerabile. Iobagii sași, care constituiau mai mult decît un sfert dintre aceia care mai târziu au fost desemnați „poporul săsesc”, au participat la răscoalele țărănești izbucnite în veacurile al XV-lea și al XVI-lea (1437 și 1514); mai mult, au avut de suferit în epoca absolutistă și mercantilă a veacurilor XVIII/XIX, căznindu-se să supraviețuiască sub raport economic și spiritual. Legăturile bisericești cu capitlurile de pe Pămîntul Regesc au fost în acest efort de o importanță ce nu trebuie subapreciată. Asupra rolului școlii, ce se afla sub conducerea bisericii, vom reveni mai târziu.

Ne reîntoarcem încă o dată la prevederile bisericești din Andreanum. În afara dreptului de a alege și a obligației de prezentare a fost introdusă și o a treia prevedere specială, care se sustrage cadrului general al dreptului bisericesc comun: „*Oaspeții*” să predea *decima preoților*. Prestațiile de zeciuală țineau, ce-i drept peste tot, de sistemul social al bisericii catolice medievale. Dar aceste prestații de zeciuală erau în mod normal predate episcopului, care efectua plățile clerului parohial. Acest sistem de întreținere a bisericii catolice medievale se afla de regulă sub administrarea arhidiaconilor diocezani. Potrivit prevederilor din Andreanum, în biserica coloniștilor germani din Transilvania lucrurile se desfășurau tocmai invers: zeciuiala era predată preotului paroh și rămînea la acesta. Iar aceasta însemna că prestațiile de *decimă* rămîneau în comună, înzestrînd în același timp parohia atît de abundent, încît funcția de paroh se întemeia, și prin veniturile sale, pe o înaltă considerație socială. Ce-i drept, preotul

trebuia să plătească din veniturile sale și pe ceilalți angajați ai comunei (predicator, învățător, clopotar, ș.a.) Adesea poate fi constatat și un deficit de preoți, căci în vremurile de război, aproape continue, tocmai biserica era constrânsă la contribuții sau, când la un astfel de sistem de înzestrare centrat pe comună, rămânea în urmă văduva unui preot împreună cu copiii ei. Capitlurile parohiale și decanii lor alesi anual trebuiau să stabilească prin consens contribuții în vederea soluționării unor astfel de probleme. Dar caracteristic pentru evoluția timpurie a bisericii a fost ca toate aceste reglementări să pornească nu de „sus” – de la episcop sau arhidiaconii săi –, ci să vină de Jos”, dinspre comunitățile asociate și deciziile acestora. Reglementarea zeciuielii nu trebuie să fie idealizată. Căci, uneori, s-au făcut și unele excepții de la principiul stabilit în *Andreanum*. Faptul că clericii Pământului Regesc plăteau (arhi) episcopului lor o taxă de catedrală în monedă ține încă de domeniul firescului. Însă preoții, îndeosebi aceia ai diocezei de Alba Iulia, trebuiau să renunțe adesea la o pătrime de decimă sau chiar la mai mult, sub formă de laxe extraordinare. Potrivit obiceiului canonic general, parohiile de pe teritoriul nobiliar trebuiau să predea zeciuiala în natură: firește că o parte din prestațiile naturale le rămânea lor. Dar însăși strângerea obligațiilor de zeciuială era împovărătoare. Însă coloniștii au prevăzut încă din veacul al XVII-lea două locuri de curte pe lângă biserică, astfel încât rolul reprezentativ al preotului era, din punct de vedere constructiv, asigurat deja în proiectarea inițială. În cursul veacurilor aceasta a avut drept urmare faptul că starea preoțească a rămas din punct de vedere social atrăgătoare pentru patricieni și intelectuali, ceea ce, la rândul său, a contribuit la constituirea unei numeroase pătri elitare cultivate, de înalt nivel. Drumul înspre funcția de paroh a trecut adesea prin activitatea profesorală exercitată în școli mai înalte. Acest lucru s-a menținut și când plata decimei a fost, după 1848, înlocuită printr-o retribuție mixtă, constituită din veniturile terenului parohial și plată în numerar. În ultima treime a veacului al XIX-lea și problema pensiilor, dar și aceea a candidaturilor în vederea ocupării parohiilor, a fost treptat trecută din competența capitlurilor, respectiv a decanatelor, în competența conducerii centrale a bisericii – un pas înspre centralism care, ce-i drept, nu corespundea primelor începuturi, dar pe care cerințele epocii moderne l-au făcut necesar.

Trebuie încă menționată o a patra prevedere bisericească din *Andreanum*: comunitățile de coloniști să fie față de preoții alesi și plătiți de ele responsabile în toate problemele de drept bisericesc, „după vechiul obicei”. Și această prevedere a conferit conducerii locale a bisericii și, implicit, rolului bisericii în comunitățile locale, o pondere mai marc. Multe decizii sociale, care tindeau în alte locuri direct înspre o dirijare episcopală, au fost menținute în responsabilitatea autonomă a comunităților. Istoriografia bisericească săsească a explicat aceasta, pînă la al II-lea război mondial, prin „dreptul bisericesc propriu”

(*Eigenkirchenrecht*) de origine germanică, acea instituție după care stăpînul propriu al bisericii, adică acela care a construit și înzestrat biserica, este îndreptățit să decidă și ocuparea funcției de preot. Acest drept, aplicat pe scară largă, a condus în veacurile al XI-lea și al XII-lea la lupta pentru investitură, decisă în favoarea curiei; aplicat pe o scară mai redusă, acest drept bisericesc propriu a condus la raporturi de patronaj, astfel că multe biserici au depins (sau încă mai depindeau!) de stăpînii lor de pămînt nobili. Dar în sfera de acțiune a Andreanumului nu au fost „domnii”, potențaii, care au construit și înzestrat biserica și au ales preoții, ci *comunele*. De aceea, în istoriografia mai recentă a dreptului bisericesc s-a impus noțiunea de „biserică corporativă” (*Genossenschaftskirche*), iar biserica sașilor transilvăneni a fost considerată drept exemplu pentru această structură organizatorică în trecut răspîndită, acum însă aproape aflată pe cale de dispariție. În consecința acestei autoînțelegeri „corporative” a comunității s-a dezvoltat desigur sub raport bisericesc și acea „capacitate de autoguvernare”, a cărei exercitare a constituit-pentru sași o problemă centrală (v. mai sus). Funcția (laică) a celor doi „consilieri parohiali” (*Kirchenväter* = presbiteri), care a rămas pînă astăzi caracteristică pentru comunele săsești, își trage rădăcinile din aceste începuturi timpurii. Cînd mai apoi, în cadrul curenților idealist-romantice și împotriva pericolelor unei politici absolutiste sau naționaliste a bisericii de stat, a fost acceptată în anul 1861 o constituție bisericească modernizată, în care responsabilitatea elementului laic a fost mai accentuat pusă în practică, funcția de curator a depășit în însemnătate rolul de pînă atunci al consilierilor parohiali, fixîndu-se la toate nivelele supracomunale și apărînd ca instituție coordonatoare laică pe lîngă decan și episcop. Funcția de consilier/prezbiter s-a restrîns la nivelul comunal.

Același lucru este valabil și pentru alte două instituții ale așezămintelor săsești din Transilvania, a căror responsabilitate se evidențiază la nivel infracomunal: *vecinătățile* și *fraternitățile*, respectiv *comunitățile de fete*. Ambele forme de solidaritate colectivă locală n-au fost în sensul administrațiilor bisericești occidentale „strict bisericești”. Aceasta înseamnă că ele nu au fost consemnate în dreptul bisericesc scris nici înainte și nici după Reformă. Dar pentru comunitățile transilvănene este caracteristic tocmai faptul că formele lor de viață socială sînt configurate „de jos” și că ele nu au putut fi împărțite pe calea dispoziției ierarhice în rubrici bisericești și nebisericești. Sfera socială a fost penetrată cu un conținut bisericesc, și invers, sfera bisericească revendică apropierea de realitatea socială. După cum dreptul bisericesc general codificat din veacurile al XII-lea și al XIII-lea a fost pătruns de prevederile bisericești din Andreanum în favoarea unei concentrări sau a prezervării forțelor regulative din cadrul comunității parohiale concrete, a vieții cotidiene a acesteia, pe cît poate fi ea cuprinsă cu privirea, tot astfel s-a configurat și viața bisericească și după

Reformă într-o parte esențială fără recurs asupra dreptului bisericesc evanghelic codificat, care își trăgea criteriile din realitatea socială a statelor protestante occidentale. Firește că în „suprastructurile” dreptului bisericesc se apela la teoriile oferite de universalitățile protestante ale Occidentului, căci altele nu erau cunoscute. Vecinătățile și frățiile, care în aceste teorii nu erau menționate, s-au dovedit însă a fi o forță normativă remarcabilă a stărilor factice: prima mențiune documentară a vecinătăților (și frățiilor) este considerabil mai târzie decât Andreanum. Ele datează abia de la sfârșitul veacului al XV-lea. Ele își au originea în folosința comună a fântâinii și a bunurilor obștești, dar și a catafalcului, de către vecinii legați unul de celălalt în așezările sătești extrem de compacte (curte lângă curte se rînduiește într-un șir neîntrerupt). În vecinătăți se îmbină clemente existențiale locale și ocupaționale. Acestea cuprind forme instituționalizate ale muncii asociate, întrajutorarea reciprocă (la zidirea casei, îngrijirea bolnavilor, înmormîntare) și sărbătorirea în comun (sărbătorirea terminării acoperișului, Lăsata Secului, dar și mersul la împărtășania din Joia Mare!). Cele mai multe din aceste forme de viață socială sînt marcate de cuprinderea lor în sfera bisericească. Paralele occidentale se găsesc înainte de toate în domeniul breslelor din evul mediu și epoca modernă timpurie, în care comunitatea profesională și de locuire în grup se condiționau reciproc și în care organizația profesională își găsea completarea în „fraternități”: sistemul social al breslelor, reglementat de autorități, a fost subminat prin rețeaua mai liberă a fraternităților care au conferit vieții corporative un caracter mai intens sub aspect religios. Și structura organizațională a acestor bresle și confrerii occidentale se regăsește în „părinții de vecinătate” (*Nachbarväter, Älterleute* = staroști) sau în „slujitorii de ceremonial” (*Amtsknechte*) din fraternitățile transilvănene. Aici, ca și acolo, fraternitățile (vecinătățile) constituie substructuri ale comunității locale. Dar pe cînd aceste substructuri corporatiste au devenit în veacul al XVI-lea în Occidentul protestant și chiar și în zonele catolice forme dominante de conducere autoritară, în Transilvania s-a dezvoltat pînă în contemporaneitate structura de vecinătate „neguvernamentală” ca o forță portantă a coeziunii sociale, iar despre fraternități, respectiv comunități de fete, se poate afirma pînă în trecutul recent (1940-1958) același lucru. De asemenea, legarea de parohie printr-o responsabilitate ordonată, în sensul enunțului din cea de a patra prevedere bisericească din Andreanum, este caracteristică pentru vecinătățile săsești din Transilvania.

Fraternitățile/comunitățile de fete reuneau, spre deosebire de vecinătăți, tineretul confirmat necăsătorit. Ele au existat pînă în 1940 respectiv 1958 (în unele locuri, într-o formă redusă pînă mai târziu). Dar ele existau *numai* la sate, deși originile lor se situează în mod cert în sfera meșteșugurilor orășenești. Atunci cînd au fost pentru prima oară dizolvate de către autoritățile național-socialiste, mai apoi de către cele comuniste, ele au fost considerate în mod eronat ca

„organizații de tineret” ale bisericii. Firește că acestea și erau, cu precizarea că într-un sens mult mai arhaic decât lasă să se presupună de către concepția tehnocrată despre „organizare” (și biserică!) și reprezentarea romantică despre tineret. Și în „fraternități”, respectiv în „comunitățile de fete” autoresponsabilitatea corporativă a comunei și-a găsit expresia potrivită: nu a existat un cadru supracomunal al fraternităților, respectiv al comunităților de fete. În cadrul comunei, însă, cei ajunși la vârsta maturității au parcurs un proces de socializare prin aceea că și-au însușit într-un mod adecvat totuși un rol corporativ propriu în cadrul responsabilității globale a comunei.

O paralelă urbană la fraternități au constituit-o reuniunile elevilor din clasele gimnaziale superioare (*Coetus*). Concepute în epoca Reformei ca o imitație umanistă a statului roman, aceste asociații ale elevilor în vârstă de 15-18 ani au reprodus, începând din veacul al XIX-lea, obiceiuri ale asociațiilor studențești germane. La început puternice nu numai prin structura lor de vârstă, ele au fost mai târziu, prin unele elemente reziduale (frecventarea serviciului divin, sărbătoarea Vinerei Mari, împărțășania comună în Joia Mare) marcate religios, pregătind în ierarhia lor tineretul în vederea preluării de viitoare responsabilități sociale.

* * *

Pînă acum, am încercat să analizăm într-o secțiune longitudinală trăsăturile caracteristice ale bisericii „teutonilor transilvani”, care pot fi deduse din documentele timpurii ale acestei biserici: din actul cu privire la prepozitura din 1191, actul de donație a Țării Bîrsei către Ordinul Teuton din 1211, și cel de expulzare a acestuia, în 1225, și în cele din urmă Andreanum din 1224, care trimite desigur înapoi la anii 1141-1162. Deoarece scrisoarea privilegială emisă de Andrei al II-lea, în 1224, prevedea în dispozițiile sale militare ajutorul coloniștilor pentru cazul în care regele pleca la război împotriva dușmanilor interni, pare verosimil ca coloniștii să fi participat ei înșiși, în primăvara anului 1225, la alungarea cavalerilor din Țara Bîrsei. Dacă vom situa expunerea noastră în continuare în același context, va trebui să menționăm întemeierea mănăstirii cisterciene de la Cîrța și pe această bază să ne referim la instituțiile monahale ale sașilor în epoca ce premerge Reforma. Căci pe lîngă multiplele accente specifice ale bisericii coloniștilor ultrasilvani au adus împreună cu ei în Transilvania și pietatea acelor ținuturi laice, care este caracteristică pentru evul mediu tîrziu. În primul rînd, amintim aici venerarea sfinților. Ea se exprimă între altele prin așa-numitul *patrocinium*: fiecare biserică sătească purta hramul unui patron pe atunci popular, desigur cu altare laterale consacrate altor sfinți. Și, după cum *presbyteri Flandrenses* i-au întovărășit pe coloniști în drumul lor, tot astfel, vor fi însoțiți și de călugări sau aceștia i-au urmat curînd. Cea mai veche întemeiere de mănăstire cunoscută nu a fost întîmplător aceea a unui lăcaș

monahal cistercian. Căci acest ordin se dedica, la fel ca primii coloniști, colonizării agrare; inclusiv aceleia a Orientului. Cîrța, situată pe malul stîng al Oltului, și-a întins posesiunile (și desigur și activitățile misionare) pînă în țara valahilor din ținutul Făgărașului. Cîrța era o filială a mănăstirii din Igrîș pe Mureș, aceasta, la rîndul ei era o filială a mănăstirii din Pontigny (Franța), care exercita controlul asupra activităților monahale. Astfel, nu este o întîmplare că pe urmele acestei prime mănăstiri vom da și de alți coloniști cu nume franco-valone, cum este acel Magister Gocelinus, care dăruiește în anul 1223 Cisnădioara comunității monahale din Cîrța. Valonii, numiți *Latini*, menționați în documente pe la 1200 și ocupînd o poziție conducătoare printre coloniști, au fost asimilați de către *Saxones*: ei sînt considerați *Saxones*. Căci acest etnonim este, în evul mediu – la fel ca și cel de *Flandrenses* – mai puțin înțeles în sensul său etnic, ci contează mai mult ca termen juridic (*jus Flandrense*), drept caracteristică a unei anumite forme de viață, pe asigurarea căreia se punea preț.

Celelalte ordine au prins teren cu precădere în orașe, dar nu exclusiv acolo. Un inventar tîrziu descoperit al mănăstirilor *premonstratense* consemnează în 1235 cîte o filială dublă (mănăstire de călugări și călugărițe) la Brașov și Sibiu (*Corona* și *Villa Hermanni*). Mai toate celelalte filiale ale ordinelor monahale sînt amintite în epoca ce urmează invaziei tătare din anul 1241. Aceasta nu exclude o întemeiere anterioară. Dar este întrutotul plauzibil ca densitatea mai mare de mănăstiri să fie un rezultat al rapidei reconstrucții a țării după pustiirile lăsate în urma lor de tătari; reconstrucția a permis, pe de o parte, o activitate mai intensă a nobililor ca întemeietori de sate (de exemplu pe teritoriul *comitatens*, în ținutul cuprins între Tîrnave și Valea Secașelor), pe de altă parte, aceasta a avut efecte pozitive asupra orașelor. Dominicani, atestați deja la 1241, franciscanii ospitalieri dar și eremiții augustini și chiar beghini sînt întîlniți mai întîi în împrejurimile orașelor, curînd însă și în spatele zidurilor protectoare ale acestora. Cistercienii au întemeiat ei înșiși sate (Cîrța, Altsdorf lîngă Agnita, Criș, Cloașterf, Meșendorf, Apoș, lîngă Șeica Mică, Mănărade, Cenade, Soroștin). Benedictinii clujeni din Mănăstur întemeiază și posedă Seleușu, Laslea, Hoghilag și Prod. Și prepozitul sibian activează cu rol de colonizator și este stăpînul de pămînt al celor trei sate prepozitale/ *Prosdorf* (cîte unul lîngă Agnita și două lîngă Mediaș), cît și al comunei Ruși; în sfîrșit, îi aparține și Cisnădioara.

Viața monahală din Transilvania nu s-a deosebit considerabil de cea din alte țări catolice: rugăciune și muncă, studiu și asistență de caritate, predică și cerșetorie. Structura monahală și pietatea catolică prezintă la sași aceleași forme de viață ca și ale întregii biserici occidentale. Dar se pare că structurile bisericesti necomunale au fost lotuși mai greu acceptate în Transilvania. Precum constituția decanatelor și capitlurilor, întemeiată pe opțiunea bazei, s-a impus împotriva administrației episcopale exercitate de „sus” prin arhidiaconi, lot așa

și mănăstirile și prepozitura au avut de înfruntat dificultăți deja înainte de Reformă.

În 1424 libera prepozitură regească a Sf. Ladislau din Sibiu a fost dizolvată de către regalitatea care a întemeiat-o. Bunurile ei au fost atribuite orașului Sibiu iar obligațiile de cult încredințate preotului ales, plebanul bisericii Sf. Maria din Sibiu. Prepozitul și prepozitura au rămas pentru uniunea corporativă a coloniștilor un corp străin, impus dinafară, deși ea a fost concepută în scopul asigurării coloniei „flandre”. Cearta s-a iscat cu privire la veniturile provenite din decima sibiană, la fel și pentru biserica principală, căci prepozitura nu pare să fi avut o casă de rugăciune proprie. Dreptul comunal a eliminat în 1424 din prevederile sale instituția extracomunală.

În 1474 abația de la Cîrța a fost dizolvată de către regele Matei Corvin. Veniturile ei și obligațiile ei de cult au fost de asemenea atribuite comunității sibiene. Plebanul sibian și Biserica Sf. Maria au câștigat astfel în importanță și prestigiu. 24-26 capelani, între care cei 15 canonici – printre ei și un predicator – ai prepoziturii s-au îngrijit de serviciile divine secundare. Încă o dată uniunea corporativă a coloniștilor și instituțiile sale s-au dovedit structuri mai puternice. În bisericile Apusului, biserica comunală a fost adesea „încorporată” mănăstirii. În cazul bisericii cisterciene din Cîrța însă, urmașii evanghelici ai coloniștilor de la începutul veacului al XIII-lea își țin și astăzi slujba religioasă. Nici în Țara Bîrsei nu s-a putut ține în viață vreuna din bisericile patronate de cavalerii-monahi nobili, ci doar acea biserică a comunităților corporative ale coloniștilor, care au acordat și în următoarele veacuri o importanță deosebită responsabilității laicilor.

Lupta pentru o poziție distinctă a asociațiilor coloniștilor în schematica dreptului bisericesc medieval a luat în secolul al XV-lea și la începutul celui următor forme mai ascuțite. A fost epoca în care a început să se contureze separarea politică a Transilvaniei față de autoritățile centrale ungare. Dacă secolul al XIV-lea a fost puternic marcat de inițiativele casei de Anjou (1308-1382), începînd din 1395 accentele sînt într-o măsură crescîndă puse pe invaziile turcești, ce modelează conștiința unei entități transilvănene autonome.

Sub regii angevini a fost în primul rînd extinsă administrația – mai întîi cea a teritoriului ce cădea sub incidența privilegiului andrean (Șapte Scaune și în 1318 Două Scaune; în 1366 i s-a alăturat Țara Năsăudului iar mai tîrziu, în 1413, districtul Brașovului), apoi promovată sprijinirea orașelor. Ludovic I, cel de-al doilea rege angevin, a manifestat și accentuate interese bisericești: era preocupat de catolicizarea românilor ortodocși. Astfel, în cursul reorganizării administrative, districtele românești au pierdut propria lor nobilime rurală în favoarea stării nobiliare ungare, unificate catolic; cnezii au devenit *nobile Hungari*. Și, odată cu nobilimea, românii și-au pierdut timp de veacuri și purtătorii

de cuvînt politici. Și nobilimea de țară săsească, așa-numiții greavi, s-a contopit parțial cu nobilimea ungară. Dar însemnătatea sporită a orașelor a oferit sașilor în patriciat o nouă pătură politică conducătoare. Prin creșterea puterii ei economice, aceasta și-a mărit ponderea politică, influențînd considerabil coeziunea crescîndă a grupurilor de coloniști sași. În 1477 orașelor li s-a recunoscut dreptul de liberă alegere a comitelui, funcția supremă a celor Șapte Scaune, numit pînă atunci de rege, iar, începînd din 1486, cele patru entități teritoriale săsești (Șapte Scaune, Țara Năsăudului și districtul Brașovului) au fost considerate din punctul de vedere al dreptului de stat o *universitas* – o entitate politică. Această „Universitate a națiunii” săsești poate fi comparată de la distanță cu Liga orașelor hanseatice. Delegații ei vor reprezenta în veacurile următoare interesele politice, dar și cele bisericesti, ale sașilor în adunarea stărilor politice ale Transilvaniei; aceasta s-a constituit treptat, în veacul al XV-lea, ca uniune regională a stărilor politice, și a reprezentat din secolul al XVI-lea, sub numele de dietă, corpul legislativ al țării, fiind alcătuită din „națiunea” nobililor unguri, secui și sași. Forme premergătoare ale acestei instituții pot fi considerate „uniunile fraterne” din anii 1437 și 1459; prima uniune a fost determinată de interesele comune ale nobilimii împotriva supușilor săi răzvrățiți, iar cea de a doua, de interesul luptei antiotomane și al autonomiei Transilvaniei față de coroană.

Paralel cu evoluția Universității săsești se dezvoltă și unitatea bisericii: prilejul cel mai banal l-au oferit pretențiile fiscale ale episcopului, care au crescut cu timpul, respectiv s-au multiplicat, constituind un quantum variabil de la un capitol la altul. Odată cu creșterea pericolului otoman au sporit și pretențiile regalității – mai tîrziu ale principilor – față de resursele bănești ale bisericii. Devenise necesar un consens asupra unei strategii comune de apărare față de pretenții exagerate. Astfel, la începutul secolului al XV-lea, este atestată întrunirea mai mult sau mai puțin regulată a reprezentanților capitlurilor subordonate arhiepiscopiei de la Strigoniu și ai celor aparținînd episcopiei de la Alba Iulia în cadrul unei asociații de interes în problema zecuielii. De la începutul veacului al XVI-lea conducerea acestei asociații a contribuabililor a fost exercitată de decanul capitolului de la Mediaș: acest „decan general” (*Generaldechant*), inexistent în dreptul bisericesc scris, dar în practica cotidiană extrem de real, reunea deci capitluri din două arhidieceze (Alba Iulia aparținea arhidiecezei de Kalocsa). Pînă în anii celui de-al II-lea război mondial el a îndeplinit o funcție asociativă și de legătură: din 1545 și pînă în 1867 a asigurat interimatul în perioadele cînd scaunul episcopal era vacant iar în anii 1940-1944 a menținut coeziunea națională deasupra graniței intratransilvănene stabilite în mod arbitrar.

Reprezentanța bisericii, sinodul clerului evanghelic, legată și ea de episcopul evanghelic de mai tîrziu, respectiv de decanul general al eclesiilor săsești, a fost și ea numită „Universitate spirituală” (*geistliche Universität*). Ea va cumpăni

asupra problemelor comunităților săsești și le va reprezenta în încordare și colaborare cu universitatea laică a națiunii timp de veacuri. Deocamdată însă ne aflăm în fața tentativelor capitlurilor săsești de a-și menține poziția distinctă în cadrul bisericii romane universale. Precursorii au fost capitlurile „strigoniene” Sibiu și Brașov (Țara Bîrsei). Decanii celor două capitluri au susținut la mijlocul veacului al XV-lea apartenența lor dintotdeauna la episcopia Milcovului (v. mai sus). Și într-adevăr: în veacul al XIV-lea s-a încercat în repetate rânduri reînnoirea acestei episcopii catolice misionare și de a o înlocui, respectiv substitui cu alte episcopii transcarpatine (Argeș 1382, Bacău 1401, Baia 1471). Clerici transilvăneni apar ca episcopi ai acestor dioceze (fictive?). Când însă în 1453 a fost propusă transferarea reședinței episcopale a Milcoviei la Brașov, preotul Michael din Waldhüten, în calitate de episcop al Milcoviei, a invitat în 1518 pe sibieni și brașoveni să participe la sinod, ambele capitluri au făcut recurs la arhiepiscopul de Strigoniu. Deja în 1450 sibienii au declarat că dat fiind că scaunul episcopal al Milcoviei este vacant arhiepiscopul de Strigoniu este în mod „liber” (prin proprie decizie deci) recunoscut drept „rector”, făgăduindu-i-se ascultare, desigur cu restricția, că aceasta ar fi valabilă (numai) pentru „toate lucrurile admisibile”. După 1512 puternicul arhiepiscop de Strigoniu și pretendent papal Toma Bakócz a încercat să pună capăt politicii oscilatorii a sibienilor și brașovenilor. Cu oferte categorice și atrăgătoare, a încercat să-i lege pe ambii decani de Strigoniu. Atunci ei au invocat însă – împotriva dreptului canonic – dreptul lor particular de „coloniști ai maiestății sale regale”. Tendința lor lipsită de echivoc este aceea de a rămîne membrii loiali ai bisericii și totodată de a fi, pe cit este posibil, juridic independenți.

Sub același arhiepiscop Bakócz, oastea cruciată, sfințită de el, s-a transformat în oaste țărănească răsculată; răscoala condusă de Gheorghe Doja (1514), crudă în desfășurarea ei, a fost înnăbușită în sânge. Confruntarea dintre cei doi decani și arhiepiscopia de Strigoniu a rămas deocamdată nedecisă pînă cînd, prin moartea lui Bakócz, în 1521, războiul continuu cu turcii și Reforma, problema autonomiei bisericești nu numai a decanatelor din Sibiu și Țara Bîrsei, ci a tuturor capitlurilor săsești, a primit un răspuns pe temelii noi: în 1545 „ambele părți” ale „Universității spirituale” s-au întrunit la reședința decanului general din Mediaș, considerîndu-se „mădulare ale unei religii și ale unui corp”, pentru a stăruii înviolabil „în acest mod al unității”. În 1583 această evoluție a fost încheiată prin alegerea superintendentului, a cărui competență se va extinde asupra tuturor comunelor săsești: asupra comunelor „strigoniene” și a celor care pînă atunci au fost subordonate episcopiei de Alba Iulia, asupra celor libere ale „Pămîntului Regesc” andrean și asupra celor nelibere de pe teritoriul comitatens. Această evoluție s-a desăvîrșit sub semnul Reformei. Dar, deja în 1555, s-a afirmat cealaltă latură a tendințelor săsești de autonomie: vechile capitluri „strigoniene”, devenite evanghelice, încă achitau arhiepiscopului catolic taxa de catedrală. Ele nu au făcut conexiunea între Reformă și intenția și opinia de a desface legătura

cu biserica universală. Arhiepiscopul din 1555, care nu voia să înțeleagă sau să binecuvînteze acest comportament dublu, era fiul judeului regal din Orăștie, român de origine, Nicolae Olahus, arhiepiscopul primat al Ungariei.

* * *

Primele semne ale Reformei s-au făcut simțite la Sibiu în 1519. Negustorii au adus cu ei foi volante de la târgul din Leipzig. Impulsurile pornite de la Wittenberg au fost receptate cu interes și promovate de cercurile conducătoare în jurul comitelui săsesc Markus Pemfflinger. Critica anomaliilor bisericești a găsit aici la fel ca și în apusul Europei, un teren deja gata pregătit. Pe de altă parte, au fost luate măsuri de înăbușire a mișcării reformatoare; clerul propriu se plîngea, episcopul de Strigoniu, dieta și regele amenințau. Dar continuarea luptelor dinastice a paralizat puterea centrală și a produs concomitent un sentiment de maximă periclitate existențială în Transilvania, care și-a căutat un reazem în credința biblică.

În tot cursul veacului al XV-lea, turcii sau principii Țării Românești (mai târziu și ai Moldovei) îngrijorați de poziția lor, au năvălit pe teritoriul de autonomie săsească. La cucerirea Sebeșului în 1438, împreună cu populația orașului, a fost dus în robie în Imperiul Otoman și un elev al școlii latine, „studentul din Romos”. Scăpat la Roma după douăzeci de ani de robie turcească, el a scris renumitul tratat „de ritu et moribus Turcorum” („Despre datinile și obiceiurile turcilor”), care în 1530 a fost reeditat și recomandat de Luther. Când voievodul transilvănean de origine română Ioan de Hunedoara începuse să organizeze din Transilvania lupta antiotomană a Europei, în satele săsești au apărut sute de biserici fortificate. Ele conferă pînă în ziua de astăzi un aspect inconfundabil peisajului, marcînd durabil religiozitatea săsească. În perimetrul fortificat al bisericii era căutată protecția trupului și a vieții; comunității i se asigura ocrotirea, fiecare obligîndu-se la sacrificii și disciplină. Și pe cînd pe creneluri se dădea lupta sau se stătea de veghe, slujba religioasă și școala (!) continuau în biserică. Sașii s-au împotrivit – împreună cu contingentele transilvănene – turcilor și în cîmp deschis (la Sibiu în 1442, pe Cîmpul Pîinii în 1479, la Pasul Turnu Roșu în 1403). Dar, în cursul mării ofensive otomane inițiale în 1521 regatul Ungariei s-a prăbușit în urma bătăliei de la Mohács. Pentru tronul vacant al Ungariei s-au certat Ferdinand de Habsburg, împreună cu a sa *factio germanica* și voievodul Transilvaniei, Ioan Zápolya, cel care înăbușise răscoala lui Doja. Sașii au fost divizați în atitudinea lor. Cu toate că era favorabil Reformei, Markus Pemfflinger a ținut, împreună cu sibienii, pînă în 1536, partea lui Ferdinand. Judele Brașovului, Lukas Hirscher, a atras după 1530 restul Universității de partea facțiunii ungare a lui Zápolya. E drept însă că pînă la moartea sa în 1541 nu a îngăduit Reformei să prindă rădăcini în Brașov. În cele din urmă Zápolya s-a impus totuși pentru scurt timp iar cînd, în 1541 reședința

regală Buda a fost ocupată de turci, în Transilvania, ale cărei legături cu Apusul au fost aproape întrerupte, s-au intensificat tensiunile interne și externe atât de mult, încît vremea era coaptă pentru ca Reforma să se impună.

Personalitatea decisivă pentru începuturile Reformei în Transilvania a fost umanistul Johannes Honterus (născut probabil după 1500, decedat în 1549). După studii la Viena (în 1525 obține titlul de magistru) a activat probabil în patria sa, dar în 1529 apare ca exilat (*exul*) la Regensburg, ca în următorul an să-și desfășoare activitatea la Cracovia ca cetățean academic. Aici publică primele sale cărți, o gramatică latină și „Cosmografia”. În 1531 îl întâlnim la Basel, unde frecventează cercurile umaniste, lucrează în tipografii și editează renumita sa hartă a Transilvaniei, pierdută, apoi redescoperită. El i-ar fi întrecut pe toți gravorii timpului său – astfel îl elogiază Sebastian Münster. De la Basel trebuie să fi fost chemat de Lukas Hirscher (v. mai sus) în orașul *său* natal. Din anul 1533 activează ca dascăl, centurion și consilier orășenesc. În 1539 înființează o tiparniță, editînd în același an două scrieri ale părintelui bisericii Augustin, ale căror prefețe lasă să se întrevadă înclinații clare spre Reformă. În anii 1541-1542 la Brașov se întretaie firele activităților reformatoare; în octombrie 1541, în sfîrșit, a fost ținută „slujba evanghelică în biserica din Corona”. În același an a întreprins o vizitațiune canonică în Țara Bîrsei iar la începutul anului 1543 a apărut „Cărticica Reformei” („Reformationsbüchlein”) a lui Honterus, în egală măsură dare de seamă și carte de vizită a înnoirii bisericesti inițiate de el. În același an Melancthon a editat Scrierea de la Wittenberg, însoțită de o prefață. Articulația la Reforma germană pare să fie înfăptuită.

Dar istoriografia bisericească mai recentă a descoperit tensiuni în planul secund. Honterus a fost o celebritate europeană; dar el a fost un laic de formație teologică și cunoscuse la Basel un model de comunitate care atribuia creștinului matur coresponsabilitate în conducerea comunei, considerînd drepturile tradiționale ale stării preoțești mai puțin importante. Purtătorii de funcții preoțești ordinați (sfînțiți) din Brașov par să fi avut rezerve. Aliat cu autoritățile orășenești, consilierul orășenesc Honterus a soluționat tulburările iconoclaste în mod pragmatic, neclerical. Cînd după aceasta preotul brașovean Jekel s-a retras, Honterus s-a lăsat instalat succesor al acestuia, prin decizia cetățenilor și fără a fi sfințit. La Wittenberg Reforma a fost înfăptuită printr-o colaborare a teologilor cu puterea de stat. Această formulă nu a constituit desigur un program luteran, dar a fost considerată – și este pînă astăzi de către unii – hotărîtoare pentru specificul bisericii luterane. Astfel și preotul sibian Matthias Romassi s-a adresat Wittenberg-ului spre a-i cere ajutorul în vederea luării unei hotărîri. Rezultatul acestei consultări a fost categoric în favoarea lui Honterus, astfel că orașele săsești au pornit în 1544/45 pe urmele acestuia și au hotărît Reforma. „Universitatea spirituală” întrunită la Mediaș în 1545 (v. mai

sus) a hotărât în primul rînd doar asupra consecințelor administrative ce decurgeau din înnoirile înfăptuite. În 1547 „Cărticica Reformei” a fost prelucrată de o comisie de teologi, astfel încît privilegiile clerului parohial să fie luate în considerație; pe aceste temeuri Universitatea națiunii săsești a decis în 1550 ca „Ordinea bisericească a tuturor germanilor din Transilvania” („Kirchenordnung aller Deutschen in Siebenbürgen”) să fie obligatorie pentru toate teritoriile săsești. Dar această rînduială s-a impus și în comunele săsești de dincolo de Pămîntul Regesc.

Mișcarea reformatoare se extinsese de mult dincolo de spațiul administrației săsești. Deja în 1537 avusese loc o dezbatere religioasă în fața principelui și a stărilor. În 1543 brașovenii au fost citați în fața unei comisii dietale, unde au apărut cu succes Reforma recurgînd la „Apologia” lui Honterus. Instanțele politice conducătoare însă nu au luat partea Reformei, cancelarul Isabellei, văduva lui Zápolya, fiind cardinal. Dar stările politice aproape că nu au fost stînjinite în opțiunile lor confesionale. Situația Transilvaniei a fost mult prea precară pentru ca elita politică să-și fi putut permite discordii interne. Din 1540 principii au recurs în guvernare la instrumentul dietei, care i-a ales; aceasta hotăra în votul pe curii al celor „trei națiuni”, nobilimea ungară, secuii liberi și sașii – de asemenea cetățeni de condiție liberă. Fiecare națiune putea bloca inițiativele legislative prin refuzul aplicării sigiliului. Acum Reforma și-a aflat aderenți și în nobilime și printre secui. În afară de aceasta, turcii stăteau la granițele țării. Din această constelație au rezultat începînd din 1552 hotărîrile tot mai bine conturate de toleranță religioasă, care trebuiau să facă din Transilvania o „țară a toleranței”, cum nu exista alta în Europa. Mai întîi a fost sancționată coexistența părților „evangelică” și „papistașă”. Argumentarea clasică la care s-a apelat a fost: „pentru că credința creștină este una”. Posibilitatea de aderare la una sau la alta dintre confesiuni a fost în mod expres desemnată *libertas*. Din anul 1564 dieta a permis și posibilitatea adeziunii la calvinism și din 1568 permisiunea s-a extins și asupra unitarienilor, care s-au frămîntat puternic, sprijiniți fiind de principele Ioan Sigismund Zápolya (1556-1571).

Țara a încorporat această libertate religioasă, atît de puțin condiționată în principiu, în conștiința politică. Hotărîrile dietale din 1568 și 1571 au articulat ideea la nivel de principiu de drept, și chiar principii catolici din familia Báthori (1571-1597), care s-au împotrivit oricărei dislocări a raporturilor confesionale, nu au mai acționat împotriva pluralității atinse. Ștefan Báthori, devenit în 1576 rege al Poloniei, spunea că „este suveran peste popoare și nu peste conștiințe”. Cancelarul lui Sigismund Báthori menționa în 1589 „libertatea religioasă publică” ca principiu constitutiv al statului transilvănean. În 1653 cele „patru religii recepte” – reformată, evanghelică luterană, romano-catolică și unitariană – au fost înscrise în legea fundamentală a țării, *Approbatæ Constitutiones*.

Cînd Austria s-a pregătit să integreze Transilvania, generalul Craffa, persecutorul rău famat al protestanților, a recomandat împăratului său să protejeze libertatea religioasă, deoarece Transilvania ține la ea „ca la lumina ochilor”. Nici „religia evanghelică a sașilor să nu fie în nici un caz atinsă... căci sașii... în a căror forță (*robur*) constă toată Transilvania, sînt atît de zeloși, încît pentru a-și revendica religia, pun totul în joc...”. Astfel hotărîrile pragmatice ale dietei cu privire la toleranța religioasă, inițiate în 1552, au dobîndit treptat un caracter programatic, iar împăratul Leopold I, în calitate de principe al Transilvaniei, s-a văzut nevoit, în 1691, să emită ca principe al Transilvaniei o „diplomă”, al cărei prim articol garanta legislația religioasă a Transilvaniei. Nu trebuie trecut cu vederea că biserica ortodoxă nu a fost amintită în această „receptare” dietală. Partidele reprezentate în dietă au fost interesate de libertatea națiunilor politice, printre care românii atunci nu se mai numărau (sau nu se numărau încă). Pentru ei era în continuare valabilă coexistența specifică epocii de dinaintea Reformei. Ei erau tolerați (*tolerati*), ceea ce practic putea avea înțelesuri foarte diferite: de la exercitarea liberă a religiei în comunități dependente din punct de vedere politic, în a căror configurare exercitarea religiei ortodoxe ca atare n-a fost niciodată pusă în cauză, dar autonomia organizării bisericești a fost la nivel superior temporar extrem de îngrădită. Și Reforma săsească a încercat să exercite influență asupra românilor ortodocși. În 1544 sibienii au tipărit Micul Catechism al lui Martin Luther în traducere românească – de fapt prima carte tipărită în limba română. În 1559 judele Brașovului a dispus de asemenea să fie tipărit catehismul luteran în limba română și a poruncit locuitorilor ortodocși din Scheii Brașovului să-l învețe. Deoarece însă, împreună cu aceste catehisme datorate aceluiași mandant și aceluiași traducător și tipograf român – Coresi – au fost tipărite și cărți liturgice românești, caracterul influenței nu poate fi interpretat ca tentativă de convertire a românilor la biserica evanghelică (săsească!). O astfel de tendință interpretativă ar fi în contradicție cu tot ce am aflat pînă aici despre biserica săsească. Mai degrabă trebuie să admitem că românii erau considerați necunoscători ai Bibliei și (mai apoi?) pioși-superstițioși. Inițiativele „misionare” ale Reformei au încercat să cultive pe credincioșii și clericii ortodocși sub aspect biblic și să-i evanghelizeze prin aceasta în cadrul bisericii și cucerniciei ortodoxe. Au existat episcopi români care au promovat fățiș această direcție. Faptul că aceste încercări ale conlocuitorilor reformatori neromâni au contribuit decisiv la dezvoltarea limbii române literare nu trebuie trecut sub tăcere și nici redus doar la interese economice.

Cînd la sfîrșitul deceniului al șaselea a început să se impună direcția calvină din cadrul bisericilor transilvănene, mulți au considerat protestantismul ca întreg ce se îndreaptă spre o interpretare extensivă. Tradițiile umaniste păreau să justifice o astfel de înțelegere. Dar primii episcopi aleși de sinodul clericilor

sași – Paul Wiener (1553-1554) și Mathias Hebler (1556-1571), ambii veniți la Sibiu dinafara Transilvaniei – au fost luptători energici pentru o teologie luterană genuină, de factură wittenbergiană. În 1561 acest lucru a fost în mod limpede marcat în „Brevis Confessio de Coena Domini” și, când în 1572, Lukas Unglerus a deschis șirul lung al episcopilor de la Biertan – a fost ales episcop pe când era în această comună, care pînă în 1867 a rămas reședință episcopală – polemicilor teologice anterioare li s-a pus capăt prin acceptarea confesiunii de la Augsborg. Desigur, un specific transilvănean s-a menținut. Pretenția principelui Báthori, de separare față de adepții altor învățături din țară în stilul unei damnări a confesiunii a fost refuzată de sinodul electiv: aceasta ar semăna cea mai gravă discordie și trebuie avută grijă „a nu aprinde un fitil al pieirii proprii, cît și al întregii Transilvanii”.

Astfel, biserica sașilor transilvăneni și-a continuat în veacul al XVII-lea drumul ca biserică a confesiunii evanghelice. Superintendenții sau episcopii de la Biertan au examinat și sfințit preoții *ad locum*, de vreme ce aceștia au fost la rîndul lor mai întîi aleși de comune și și-au mărturisit apartenența la *Confessio Augustana*. Decanii – îndeosebi cei de Sibiu și Brașov – Țara Bîrsei, dar și decanul general de la Mediaș, care după decesul unui episcop trebuia să convoace sinodul elector – și-au păstrat o autonomie relativ mare. Candidaturile preoțești (*Kandidationen*) se puneau la început potrivit obiceiului, mai tîrziu și în temeiul reglementărilor de drept bisericesc, numai în decanatul de origine. Forțele conservatoare, cît și cele înnoitoare ale vieții bisericești, au emanat în continuare de la comune, care în mod firesc au fost puternic marcate de orașe, în al căror spațiu de iradiere economică și școlară se situau. În acest domeniu *domini politici* ai Universității aveau un cuvînt greu de spus. Nu arareori ei se aflau în raporturi tensionate cu reprezentanța spirituală. Dar față de Contrareformă, ba chiar în pledoaria pentru „învățătură pură”, ei s-au dovedit parteneri de nădejde, considerîndu-se păzitorii *utriusque tabulae*, adică a ambelor table ale decalogului, nu numai ale poruncilor etice (4-10), dar și ale celor religioase (1-3).

Începuturile Contrareformei se situează deja în anul 1579. În același an turbulentul episcop al unitarienilor, care insista pentru înnoiri „iudaizante”, Franz Davidis, un sas clujean, ale cărui idei au găsit o rezonanță puternică în mediul maghiar – murise întemnițat în cetatea Devei. A fost o victimă a politicii antiinovatoare a lui Báthori. Chemați de Cristofor, fratele principelui Ștefan Báthori, primii iezuți s-a stabilit în același an în țară. În același an ei au fost, la cererea insistentă a dietei, expulzați din nou din Transilvania. S-au întors însă – la început fără temeiuri legale –, însoțind ofensiva habsburgică din secolul al XVII-lea. Și Leopold I a trebuit să recunoască în diploma din 1691 dispoziția de expulzare, dar cu toate acestea ei au prins rădăcini în țară. Activitatea lor a întărit prezența elementului catolic cu deosebire în perioada 1556-1715, în care

episcopia de la Alba Iulia își încetase activitatea. „Catolicii sau papistașii” – astfel prevăd „Approbatele Constitutiones” din 1654, care împreună cu „Compiletele” din 1669 constituie un fel de codice legislativ al Principatului Transilvaniei – „să aibă (spre deosebire de reformați, luterani și ortodocși, ale căror biserici erau conduse de episcopi) vicari, care să vegheze asupra stării clericale.” Și când episcopul roman a luat în 1715 locul celui reformat și ortodox la Alba Iulia (numită acum Karlsburg, orașul lui Carol al VI-lea) i se permite pînă în 1854 doar titlul de „episcopus romano-catholicus transylvanus” și nu acela de „episcop al Transilvaniei”. Dar catolicii au cîștigat, după cei 159 de ani de activitate episcopală întreruptă, din nou influență și putere. Numeroase comune săsești au fost obligate, pînă în 1848, să predea instituțiilor catolice a patra parte din zeciuală, pe care de fapt o „arendaseră”, constrînși pe nedrept, principelui. După ce Habsburgii au integrat (Marele) Principat al Transilvaniei Imperiului lor, biserica catolică a fost pretutindeni privilegiată de stat. Prin „uniunea” înfăptuită pe la 1700, bisericii ortodoxe i-a fost înstrăinat mai bine de jumătate din numărul credincioșilor ei; pe de altă parte, printre „uniții de rit grecesc” s-a conturat ideea emancipării politice a poporului român; evoluînd în sens național, această idee a condus în cele din urmă în 1918 la unirea Transilvaniei cu România. În acest context trebuie menționat că organizarea și constituția bisericii evanghelice a marcat și structura bisericii romano-catolice și a celei ortodoxe din Transilvania. Pe de altă parte, gîndirea absolutistă a Vienei a avut efecte și asupra bisericii evanghelice: în centrul orașelor evanghelice au fost ridicate biserici catolice, lăcașe evanghelice de cult au fost expropriate; autoritățile au ridicat noi pretenții financiare și s-au amestecat în continuare cu noi imperative profesionale în viața socială. Ingerințele continue l-au determinat în 1753 pe episcopul Georg Jeremias Haner să inițieze elaborarea unui „Regulament consistorial” (*Konsistorial-Verfassung*): „Consistoriul Superior” alcătuit din consilieri evanghelici ai guvernului austriac, funcționari superiori ai națiunii săsești și din clerici evanghelici cu funcții de conducere (episcopi, decani ș. a.) să apere drepturile bisericii. Că aceasta s-a putut realiza doar parțial în pofida unor mari eforturi, este evidențiat de „Reglementările” (*Regulationen*) din 1795-1805, care au fost urmate de o altă „instrucțiune” imperială din anul 1807, prin care autoguvernarea bisericăscă a fost privată de dreptul de a lua decizii importante. În 1784 împăratul Iosif al II-lea a suspendat constituția țării. Această măsură și celelalte reforme ale sale au introdus haosul în ordinea bisericii evanghelice, deoarece aceasta era strîns legată de constituția politică. Edictul de toleranță al împăratului a fost pentru Ungaria și Austria o binecuvîntare, pentru Transilvania a însemnat însă doar o remodelare a libertăților existente. Dar și după revocarea reformelor iosefine în anul 1790 nu au mai putut fi pur și simplu anulate efectele care au decurs din ele. La sfîrșitul veacului al XVIII-lea ba chiar și după revoluția

de la 1848, ingerințele directe ale Vienei au crescut. Biserica sașilor urma să fie subordonată Oficiului Eclezastic Superior (*Oberkirchenamt*) de la Viena. În 1848 a fost dizolvat din nou teritoriul de autonomie al Universității săsești și peste câțiva ani, în 1853 a fost abrogat și dreptul provincial al sașilor (*Eigenlandrecht*). Dacă biserica voia să-și mențină autonomia, devenită din ce în ce mai mult un balast, depășit de evoluția istorică, atunci trebuia să acționeze în vederea asigurării adecvate a acesteia, în concordanță cu cerințele timpului. Sub redactarea competentă a unui sas transilvănean care activa la Viena, Joseph Andreas Zimmermann, în 1861 a elaborat un nou regulament de organizare a bisericii, care îmbina reprezentări (sistemul colegial) și modele ale dreptului bisericesc (regulamentul de organizare din Renania-Westfalia) cu vechiul ideal al autodeterminării corporative. Acest regulament de organizare este în elementele sale esențiale valabil până astăzi. El a trebuit să fie adaptat noilor condiții de după 1919, când Transilvania a devenit parte a României Mari și comunitățile evanghelice din Vechiul Regat, din Bucovina și din Basarabia s-au alăturat „bisericii Țării Transilvaniei” (*siebenbürgische Landeskirche*). Concomitent a fost întărit rolul elementului laic în reprezentanța bisericească generală, îndeosebi prin luarea în considerare a reprezentanților școlilor, deoarece responsabilitatea față de învățământul confesional evanghelic a fost considerată una din măsurile principale ale bisericii. Și după 1945 regulamentul de organizare din anul 1861 a putut fi aplicat în continuare, desigur cu excluderea competențelor relative la învățământ; legitimarea „democratică” însă nu i-a putut fi contestată nici de regimul comunist. Funcția de curator, devenită atât de însemnată pentru comunele noastre astăzi, este una dintre creațiile „tinere” ale regulamentului din 1861.

Reformele iosefine eșuate se aseamănă cu birocratismul anterior și ulterior al Vienei printr-o tendință unificatoare comună. Aceasta la rîndul ei a declanșat răbufnirea tradițiilor particulare în statul multinațional. Îndeosebi a fost deșteptată conștiința național-statală a ungarilor. Tentativa eșuată de impunere a unei statalități proprii în 1848 a condus totuși în 1867 la „dualismul” austro-ungar, care în partea ungară a imperiului a fost folosit ca instrument în vederea luării de măsuri legislative în favoarea elementului maghiar (maghiarizarea). Astfel s-a dispus în 1876 pentru a treia oară și definitiv dizolvarea teritoriului de autonomie săsească. Universitatea națiunii săsești a dus până în 1937 o existență obscură, rolul ei pălind din ce în ce mai mult și reducându-se în cele din urmă la administrarea unei averi reziduale (în favoarea școlilor confesionale evanghelice) și a arhivei naționale (astăzi Arhivele Statului din Sibiu). În această atmosferă de naționalism etatist fanatic, care punea piedici afirmării loiale a drepturilor articulate politic ale minorităților, bisericii i-a revenit o sarcină dacă nu nouă atunci totuși concretizată în ipostaze noi și mai accentuată prin însemnătatea sa: instituțiile ei trebuiau să protejeze identitatea națională.

Episcopul a devenit simbolul autoafirmării naționale. „Limba și credința” s-a topit într-o unitate în care era greu să disociezi una de alta. Biserica ortodoxă și cea greco-catolică (unită) și-au însușit un rol asemănător de refugiu al autoafirmării naționale a românilor din Transilvania. Dar pe când sentimentele naționale ale românilor, timp de veacuri loiali împăratului austriac, s-au orientat treptat înspre statul național în dorința unei uniri cu românii din exteriorul arcului carpatic, la sașii transilvăneni s-a dezvoltat și sub influența bisericii o conștiință de sine idealistă cu privire la apartenență la o națiune de cultură germană (*Kulturnation*) înțeleasă în sens spiritual. Ei voiau să fie germani „în cuget și în simțiri”, „pioși în familie la fel ca și în fața altarului”. Întemeierea în 1861 a asociației Gustav-Adolf, activitatea Asociației Școlilor Germane (*Deutscher-Schulverein*) după 1881, răspândirea rapidă a asociațiilor evanghelice de femei dimpreună cu șirul de serbări școlare și ale asociațiilor – toate acestea vizau să confere entității etnice săsești optimism din perspectiva unei înțelegeri spiritual-religioase a misiunii sale istorice. Preoții din generația episcopilor *Georg Daniel Teutsch* și *Friedrich Teutsch* au fost în același timp istorici, oameni de știință și președinți ai asociațiilor corespunzătoare (Asociația istorico-geografică a Transilvaniei – *Verein für siebenbürgische Landeskunde* – întemeiată în 1840/42). Întreaga viață națională a sașilor, sublimată spiritual, se concentra în biserică-cetate, acea construcție, care din veacul al XVI-lea a conferit peisajului Transilvaniei de sud, locuită de sași, o caracteristică inconfundabilă.

Abia în anii douăzeci în afara bisericii s-au constituit grupuri politice noi, care pe făgașul conturat în anii șaptezeci ai veacului anterior, al unui mod de gândire idealist-naționalist, s-au apropiat de național-socialismul din Germania, înțelegându-l la început în mod eronat. Odată cu influența crescândă a Germaniei hitleriste în România din aceste grupări ale „înnoirii” etnice s-au constituit formațiuni politice care sprijineau și se sprijineau pe influența statului german, furnizând apoi acestui stat combatanți și pregătind astfel catastrofa anilor de după 1945. Formațiunile drapate național-socialist au încercat să se impună și în cadrul bisericii naționale săsești. Aceasta a condus la controverse atât în domeniul politic cât și în cel bisericesc, pînă la o atitudine anticreștină în cadrul conducerii „Grupului etnic german”, care a fost recunoscut de statul român ca reprezentant al tuturor germanilor din România. Deoarece situația financiară a școlilor confesionale devenise critică prin reforma agrară românească și exproprierea avuției naționale, s-a ajuns la o predare controversată a școlilor către organizația „Grupului etnic”. După 1945 biserica a preluat cu un angajament incredibil și multă improvizație vechile ei școli pînă cînd aceasta au fost în 1948 etatizate, fiind cu timpul tot mai mult private de propria tradiție școlară săsească.

Învățămîntul sașilor transilvăneni a fost menționat adesea drept cel mai vechi din Europa. Chiar dacă astfel de superlative trebuie examinate critic,

putem reține totuși că știrile despre lăcașe școlare chiar și în cele mai mici sate datează din prima jumătate a veacului al XIV-lea. Din statutele capitlului de la Mediaș din anul 1397 reiese că fiecare comună avea de regulă o școală și că aceasta ținea de înzestrarea de bază a bisericii. *Rector scholarium* făcea parte din clerul inferior. El era ales anual de comunitate și trebuia, după câte aflăm din protocoalele orașului Brașov să fie confirmat printr-o apreciere profesională a preotului. Desigur că învățământul sătesc era orientat aproape exclusiv asupra participării la liturghie, de care firește ținea și cititul și scrisul. Dar învățământul în școlile orășenești trebuie să fi fost mai pretențios, căci în perioada 1377-1530 doar la Universitatea din Viena au fost înscriși 1019 sași. Cu Johannes Honterus și a sa *Constitutio Scholae Coronensis* (1543) începe în Transilvania epoca școlilor umaniste evolute. Ele serveau atât *ad conservationem religionis* („la păstrarea religiei”), cât și *ad communem rerum publicarum utilitatem* („utilității treburilor publice comune”), asigurării generației tinere de conducere în sfera bisericească și civică. În afara învățământului de specialitate din trivium și quadrivium asociațiile de elevi (*Coetus*) ca forme instituționalizate echivalente fraternităților determinau structura vieții școlare, de care teatrul și muzica țineau lot atât de mult ca și exercițiile fizice (*Schulerau* – Poiana Brașov – derivă numele său de la *mons scholasticus*; acesta se afla parțial în posesia gimnaziului evanghelic, care își desfășura acolo jocurile – de aici și *mons gymnicus*). Este surprinzător faptul că în dreptul școlar al comunei Criș din anul 1593 erau prevăzute nu numai lecții de latină pentru copii de țărani dintr-o mică așezare, ci zilnic și lecții de greacă. Chiar dacă astfel de scopuri educaționale vor fi rămas utopice, totuși ele au asigurat eforturilor de instruire un înalt prestigiu. Mult timp în școlile săsești a fost interzisă chiar și folosirea limbii materne în timpul pauzelor, fiind prescrisă latina ca mijloc de comunicare. Mai târziu s-a predat din culegeri de texte germane în idiomul săsesc – *lingua vernacula* – în care se țineau și predicile. Abia după 1848 învățământul și predica au fost treptat conștient adaptate la limba germană literară și la idealurile educaționale clasice ale acesteia. Importantă rămîne pînă în prezent și legătura între instruirea umanistă și cea teologică a învățătorilor: pînă la al doilea război mondial drumul spre funcția preoțească trecea de obicei prin profesoratul gimnazial. Abia începînd din anul 1949 preoții bisericii săsești au fost pregătiți la un institut teologic. Approbatele și Compilatele Constitutiones din 1553 și 1669 ce alcătuiesc dreptul constituțional al Transilvaniei au recunoscut dreptul de a studia în străinătate proclamînd solemn ca oricine ar întocmi sau adopta o lege contrară acestei prevederi „să fie pedepsit în lumea viitoare iar în aceasta să-și piardă toată demnitatea”. Cînd în 1941 conducerea național-socialistă a „Grupului etnic” a preluat școlile, sașii transilvăneni numărau vreo 244.000 de suflete locuind în 244 de așezări. În afara școlilor elementare din fiecare comună, biserica subvenționa 7 gimnazii, două școli normale de învățători, 11 școli

pregimnaziale, 3 licee comerciale, o școală pedagogică de educatoare, în multe comune grădinițe și școli de perfecționare profesională. Biserica plătea vreo 1000 de învățători din impozitul bisericesc încasat în afara impozitului de stat și stabilit pe bază de autoimpunere internă. La școlile evanghelice au studiat și mulți transilvăneni neevanghelici, români, maghiari, evrei, armeni.

* * *

La 13 ianuarie 1945 toți sașii din Transilvania apti de muncă și care nu se aflau sub arme (bărbați între 17 și 45 de ani, femei între 18 și 30 de ani, cu excepția celor însărcinate și a celor care alăptau) în total aproximativ 30.000 au fost ridicați de la domiciliu în vederea deportării în Rusia la muncă silnică. În cursul a cinci ani au decedat acolo mulți din cauza foametei, frigului și din îmbolnăviri pricinuite de acestea. Deportatii deveniți incapabili de muncă au fost de obicei trimiși în Germania unde au întâlnit numeroși soldați și prizonieri sași, care nu s-au mai întors din Apus în patria lor. Majoritatea deportaților au revenit la căminele lor abia în decembrie 1949 sau mai târziu.

În bagajul sărăcăcios al deportaților se aflau cărți de cîntece bisericești. Numeroși preoți au însoțit pe enoriașii lor în drumul spre Rusia. Se părea că greutățile întâmpinate vor constrînge la o reflecție conștientă asupra valorilor creștine ale identității comune. Biserica a reușit să-și asigure schimbul preoțesc de mîine. Cînd în 1956 curțile țărănești împreună cu proprietățile aferente expropriate în 1945 au fost din nou restituite – cu numeroase dificultăți – proprietarilor lor, mulți sași au nutrit speranța într-o refacere a vieții comunitare, în pofida evoluției comuniste de ansamblu. Dar apoi a început un proces diametral opus, care continuă în linii generale pînă astăzi. În statul român se îmbina doctrina socialistă a egalității cu tendința național-socialistă de omogenizare etnică. Republica Federală Germania a cerut din motive umanitare așa-numita reîntregire a familiilor, care a determinat pe mulți foști soldați germani și pe cei deportați în Rusia – ambele grupuri victime ale politicii de război germane și antigermane – să convingă pe cei apropiați lor să emigreze. Conceptele etnic-germane întipărite în mentalitate, cu care era evaluată propria situație – și în care vibrau și elemente ale darwinismului social de la începutul anilor patruzeci – au motivat emigrarea, la fel ca și stimulentele economice pe care le oferea trecerea din economia penuriei, caracteristică României, în economia de creștere a Germaniei federale. Statul comunist-naționalist român a descoperit posibilitatea de a transforma exodul germanilor din România într-o sursă de venituri valutare. Guvernul de la Bonn a fost întărit de către asociațiile de interes ale celor emigrați în ideea de a insista în vederea măririi numărului de emigranți. Emigrarea continuă a avut însă efecte negative asupra condiției fundamentale a vieții sașilor în Transilvania, asupra menținerii identității lor. Și-a făcut loc sentimentul neputinței în fața unui curent

de nestăvilit, căruia trebuia să i te supui și atunci cînd de fapt nu doreai aceasta. Cînd apoi, în 1990, granițele au fost deschise, primul val a smuls în afară, în Germania, peste jumătate din cei aproape 100.000 de sași evanghelici încă rămași. Biserica a depus pînă în anii '60 eforturi tenace pentru a-și întări poziția zdruncinată. Școlile au fost după 1948 pierdute. O reprezentare politică a intereselor naționale (minoritare) a fost sub episcopul Friedrich Müller al II-lea (1945-1969) un timp posibilă doar în mod voalat, sub episcopul Albert Klein (1969-1990) însă total paralizată. Biserica putea contribui doar în mod rudimentar la configurarea culturii sociale și a educării tineretului, rămînînd însă reprezentanta unanim recunoscută a comunității săsești din Transilvania. Cel mai puțin i-a reușit să constituie contraforțe sau să articuleze motivații alternative față de forțele și slăbiciunile care au cauzat emigrarea. Mulți dintre cei activi în biserică nu au îndrăznit, unii nici nu vor fi vrut să îndrăznească iar cei care ar fi vrut, nu au putut să întreprindă nimic. Astfel, conștiința mult timp caracteristică pentru sași a autogovernării comunale a început să se deplaseze lent înspre o situație a purtării de grijă și preocupării altora față de propriile interese. Enorma moștenire culturală, incomparabilă în părțile Europei sud-estice și situația de diaspora în care au ajuns toate comunele bisericii săsești, revendică formarea unei noi conștiințe în poporul credincioșilor, la fel ca și la preoți; nu se poate prevedea, dacă nu cumva în această situație atît de mult schimbată nu se reușește totuși trezirea acelor forțe de supraviețuire care sălășluiesc în moștenirea propriei tradiții. □

Catalog

Nr. cat. 1

Roma, 1191, decembrie, 20. Papa Celestin III. întărește arhiepiscopului de Strigoniu dreptul de a încorona pe rege și dreptul de jurisdicție spirituală asupra slujbașilor curții regale. De asemenea confirmă prepozitura liberă a germanilor din Transilvania.

Arhiva capitlului de la Strigoniu.

Orig. Perg., sigiliu de plumb, atîrnat de șnur de mătase galben-roșie.

Fejér G., Codex diplomalicus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, Buda 1829-1844, II, 276.

Teutsch G. D. u. Firmhaber Fr., Urkunden zur Geschichte Siebenbürgens, Wien 1857, 1, nr. 3

Zimmermann Fr., Werner C., Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, Hermannstadt 1892, I., nr. 1

Nr. cat. 2

Esztergom, 1282, decembrie, 10. Lodomerius, arhiepiscopul de Esztergom confirmă cele două privilegii acordate de arhiepiscopul Philipp preoților din capitlul Sibiu în anul 1264.

Arhivele Statului Sibiu, Fd. Capitlul Sibiu nr. 4

Orig. Perg., sigiliu deteriorat, oval, în ceară albă atîrnat de șnur din mătase roșie. Format: 15, 5-29, 5 cm.

Fejér G., Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, Buda 1829-1844, V, 3, 130.

Teutsch G. D. u. Firnhaber Fr., Urkunden zur Geschichte Siebenbürgens, Erster Theil, Wien 1858, nr. 129.

Zimmermann Fr., Werner C, Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, I, nr. 202, Hermannstadt 1892.

Nr. cat. 3

Sibiu, 1292, iunie, 24. Sfatul oraşului Sibiu donează călugărilor purtători de cruce din ordinul Sfântul Spirit o casă din Sibiu care fusese deja folosită în scopuri sociale și spitalicești.

Arhivele Statului Sibiu, Colecția de documente medievale, U I, nr. 1.

Orig. Perg., Sigiliul a fost atârnat de șnur alb. Format: 25x30 cm.

Bethlen, Geschichtliche Darstellung des deutschen Ordens in Siebenbürgen, Wien, 1831, 8, 115.

Fejér G., Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, VIII, 2, 173 und 3, 159.

Teutsch G. D. u. Firnhaber Fr., Urkunden zur Geschichte Siebenbürgens, 1. Theil, Wien 1857, I, 180.

Zimmermann Fr., Texte zu den von dem Archivamt der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation herausgegeben Photographien von Urkunden aus siebenbürgisch-sächsischen Archiven, Hermannstadt 1880.